तृतीयः पाठः। धन्यौ तौ दातृयाचकौ।

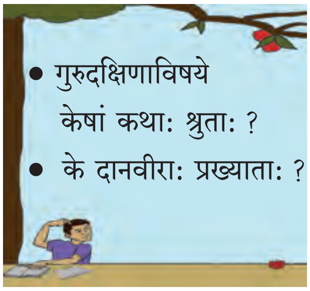

- गुरुदक्षिणाविषये केषां कथाः श्रुताः ?
- के दानवीराः प्रख्याताः ?

महाकविकालिदासविरचितं रघुवंशम् इति महाकाव्यं प्रसिद्धमेव। तत्र पञ्चमे सर्गे महाराजस्य रघोः जीवने घटितं प्रसङ्गं कविः वर्णयति। रघुः विश्वजित्-यज्ञम् अकरोत्। अस्मिन् यज्ञे सः सर्वं धनं दानरूपेण अयच्छत् रिक्तकोषः च अभवत्। तदा एव कौत्सः नाम युवा छात्रः तत्र आयातः। गुरवे दक्षिणां दातुं सः धनम् ऐच्छत्। स एव प्रसङ्गः अत्र वर्णितः।

कस्मिंश्चित् तपोवने **वरतन्तुः** नाम ऋषिः आसीत्। सः अध्यापने निपुणः प्रकृत्या **दयालुः** च आसीत्। तस्य आश्रमे बहवः मेधाविनः **बटवः** आसन्। तेषु कश्चित् कौत्सः नाम **बटुः** आसीत्। विद्याध्ययनं समाप्य गुरुदक्षिणां दातुमुत्सुकः कौत्सः **गुरुम्** उपागच्छत्। सविनयं च स्वस्य इच्छां **गुरवे** अकथयत्। तस्य वचः श्रुत्वा **गुरुः** उक्तवान्, ''वत्स कौत्स, तव अध्ययनेन सेवया च भृशं प्रीतोऽस्मि। अन्यां कामपि दक्षिणां नेच्छामि। गच्छ, स्वस्ति तुभ्यम्।'' **गुरुणा वरतन्तुना** निवारितः अपि कौत्सः वारंवारं दक्षिणां दातुम् ऐच्छत्।

तदा तं परीक्षितुं **वरतन्तुः** अकथयत् – ''त्वया मम सकाशात् चतुर्दशविद्याः अधीताः। अतः चतुर्दशकोटिसुवर्णमुद्राः आनय।'' **गुरोः** वचनं श्रुत्वा कौत्सः चिन्ताकुलः जातः। 'एतावतीः सुवर्णमुद्राः कुतः आनयानि ? महाराजं **रघुं** विहाय न कोऽपि एतावतीः मुद्राः दातुं समर्थः। अतः 'रघुं प्रति गच्छामि' इति विचार्य कौत्सः **रघोः** समीपम् अगच्छत्।

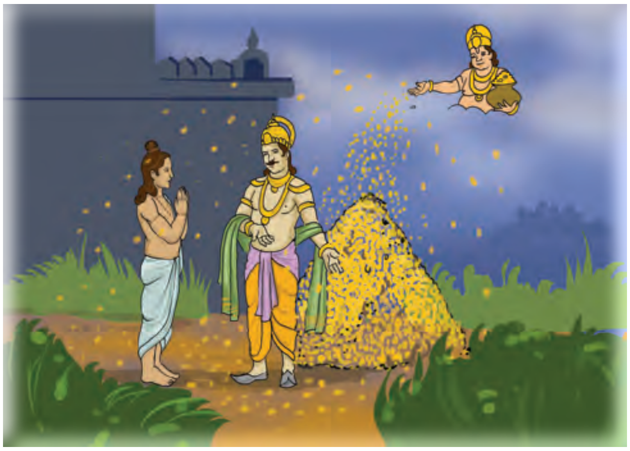

दिग्विजयानन्तरं **रघुः** 'विश्वजित्'नाम्नि यज्ञे अशेषं धनं दानरूपेण अयच्छत्। रिक्तहस्तं **रघुं** दृष्ट्वा कौत्सः निवृत्तः। **रघुः** तम् आहूय आगमनस्य प्रयोजनम् अपृच्छत्। तदा कौत्सः अवदत् ''**रघो**, अहं गुरुदक्षिणार्थं चतुर्दशकोटिसुवर्णमुद्राः **गुरवे** दातुमिच्छामि। किन्तु भवान् पूर्वमेव सर्वस्वदानम् अकरोत्। अतः अहम् अन्यत्र गच्छामि।'' **रघुः** अवदत्, ''हे कौत्स, तिष्ठ। मम यज्ञशालायां विश्रामं कुरु। अहं निश्चयेन तव साहाय्यं करोमि।''

कौत्सस्य गुरुभक्त्या प्रभावितः **रघुः** कुबेरमाक्रमितु सङ्कल्पम् अकरोत्। कुबेरः **रघोः** भयात् आक्रमणात् पूर्वमेव प्रभूतां सुवर्णवृष्टिमकरोत्। तत् दृष्ट्वा सन्तुष्टः **रघुः** कौत्सम् आहूय सर्वं सुवर्णं तस्मै दातुमैच्छत्। किन्तु निःस्पृहः कौत्सः अवदत् – ''भोः राजन्, अहं केवलं गुरुदक्षिणार्थं चतुर्दशकोटिसुवर्णमुद्राः अभिलषामि। न वाञ्छामि अधिकम्।''

राजा सर्वस्वं दातुम् ऐच्छत् किन्तु याचकः अधिकमादातुं न अभ्यलषत्। अनेन प्रसङ्गेन दानशूरः **रघुः** तथा निरिच्छः कौत्सः च द्वावपि साकेतजनानां (अयोध्यावासिनां) कृते पूजनीयौ अभवताम्।

भाषाभ्यासः

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) वरतन्तुः ऋषिः कीदृशः आसीत् ?

आ) कौत्सेन कति विद्याः अधीताः ?

इ) कौत्सः कस्य शिष्यः आसीत् ?

ई) रघोः यज्ञस्य नाम किम् ?

उ) कः स्वर्णवृष्टिम् अकरोत् ?

२. प्रश्ननिर्माणं कुरुत।

अ) वरतन्तुः <u>अध्यापने</u> निपुणः। आ) रघुः <u>कौत्सस्य</u> भक्त्या प्रभावितः।

३. अ) समूहेतरं पदं चिनुत लिखत च।

क) यज्ञः, क्रतुः, सप्ततन्तुः वरतन्तुः।

ख) पर्जन्यः, वर्षा, दृष्टिः, वृष्टिः।

ग) विज्ञः, अज्ञः, अभिज्ञः, पटुः।

घ) क्ष्माभृत्, याचकः, वनीयकः, मार्गणः।

ङ) कुबेरः, यागः, धनाधिपः, धनदः।

आ) विरुद्धार्थकशब्दं लिखत। प्रभूतम्, समीपम्।

४. वाक्यं शुद्धं कुरुत।

अ) अहं मुद्राः गुरुं दातुं ऐच्छम्।

आ) वरतन्तुः कौत्सम् अकथयत्।

५. पाठात् उकारान्तनामानि विशेषणानि च चित्वा लिखत।

६. मञ्जूषातः उचितैः अव्ययैः कोष्टकं पूरयत।

पूर्वकालवाचकं त्वान्तम्	पूर्वकालवाचकं ल्यबन्तम्	हेत्वर्थकं तुमन्तम्

(उपगम्य, श्रुत्वा, दृष्ट्वा, आहूय, दातुम्, आदातुम्, परीक्षितुम्, विहाय, समाप्य)

मौखिककार्यम् – यथाक्रमं वदत।

अ) कौत्सस्य रघुं प्रति गमनम्।

आ) गुरोः चतुर्दशमुद्राणां याचना।

इ) कुबेरेण कृता सुवर्णवृष्टिः।

ई) रघोः कुबेर-आक्रमणस्य सङ्कल्पः।

उ) कौत्सस्य अध्ययनेन गुरुः प्रीतः।

हसत नन्दत !

सन्धिरपि विनोदाय...

पुरा महाराष्ट्रेषु प्रजाहितदक्षः कोऽपि नृपः आसीत्। तस्य महिषी संस्कृतभाषाप्रवीणा विदुषी च। एकदा तौ जलविहारार्थं किञ्चित् रम्यं जलाशयमगच्छताम्। जलक्रीडायां मग्नः नृपतिः महिष्यां जलबिन्दून् क्षेप्तुं प्रारभत। राज्ञीं शैत्यम् अबाधत। अतः सा लज्जया नृपं संस्कृतभाषयैवावदत्, **''मोदकैस्ताडय माम्।''** तस्याः तद् वचनं श्रुत्वा चकितः राजा सेवकं सुवर्णस्थाल्यां मोदकानानेतुमादिशत्। यदा सः तैर्लघुमधुरगोलकैः राज्ञीं ताडयितुमैच्छत् तदा सा स्मितपूर्वकमगदत्, ''भो राजन्, शैत्यं मां बाधेत इति चिन्तयित्वा **'मा उदकैः ताडय माम्'**, जलबिन्दुभिः (उदकैः) मा त्रासय, इति वक्तुकामासम्।'' भूपतिरपि उच्चैः हसित्वा अभणत्, ''मोदकशब्दश्रवणेन अन्यथा गृहीतं मया। तेन अयं परिहासप्रसङ्गः उद्भूतः।''

किं करवाणि?

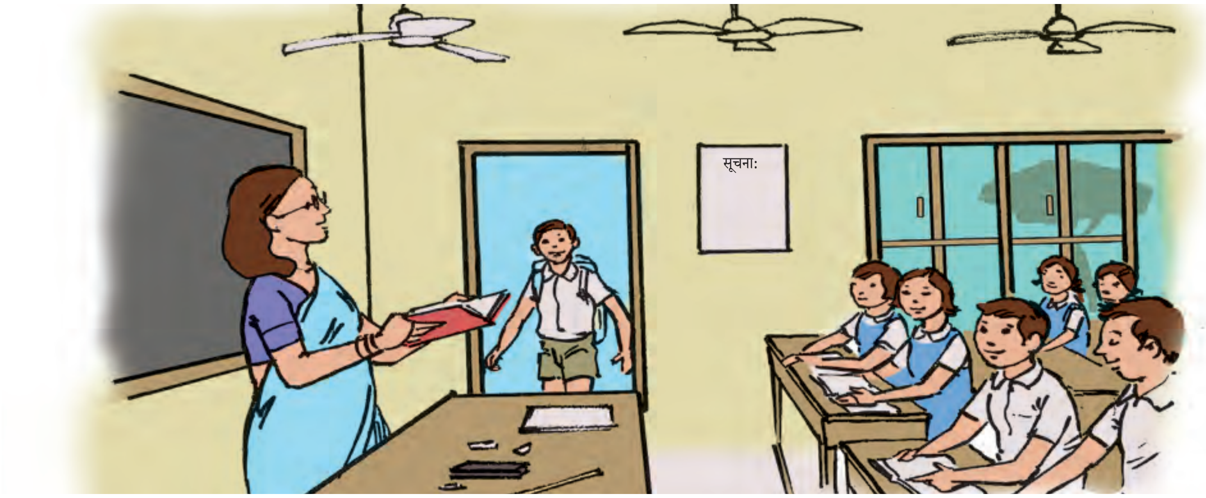

छात्रा: – आचार्ये, नमो नम:।

शिक्षिका – नमो नम:। सुप्रभातम्। **उपविशत**।

सौरभ: तनय: च – आचार्ये, अपि **मार्जयाव** फलकम्?

शिक्षिका:– अवश्यम्। **मार्जयतम्**। सुवचनमपि **लिखतम्**। नीरजे, वातायनम् **उद्घाटय**। अतीव उष्मा बाधते। अयि मृदुले, व्यजनानि **चालय**।

धीरज: – आचार्ये, अपि **प्रविशानि** वर्गम्?

शिक्षिका – आम् **आगच्छ**। स्थाने **उपविश**। श्रान्त: दृश्यसे। किञ्चित् जलं **पिब**। अयि छात्रा:, अधुना अहं प्रश्नान् पृच्छामि । सम्यक् विचिन्त्य **उत्तरत** यूयम्। कोलाहल: **मास्तु**। एक: एव उत्तरं **वदतु**।

- **कृति:–** १. संवादं पठित्वा स्फुटशब्दानाम् अर्थम् अवगच्छत। तम् अर्थम् अनुसृत्य पञ्चदश वाक्यानि पठत।

पञ्चदश वाक्यानि। (परस्मैपदम् आत्मनेपदं च)

१. स:/भवान् खादतु/लभताम्।	२. तौ/भवन्तौ खादताम्/लभेताम्।	३. ते/भवन्त: खादन्तु/लभन्ताम्।
१. सा/भवती खादतु/लभताम्।	२. ते/भवत्यौ खादताम्/लभेताम्।	३. ता:/भवत्य: खादन्तु/लभन्ताम्।
१. तत् खादतु/लभताम्।	२. ते खादताम्/लभेताम्।	३. तानि खादन्तु/लभन्ताम्।
४. त्वं खाद/लभस्व।	५. युवां खादतम्/लभेथाम्।	६. यूयं खादत/लभध्वम्।
७. अहं खादानि/लभै।	८. आवां खादाव/लभावहै।	९. वयं खादाम/लभामहै।

एतेषु वाक्येषु विविधक्रियापदानाम् उपयोगं कृत्वा पुन: वदत स्मरत च।

- **कृति:–** २. कृतिपत्रिकायां या: विविधा: सूचना: सन्ति, ता: एकत्र लिखत।
  यथा– गद्यांशं पठित्वा कृती: **कुरुत**। एकवाक्येन **उत्तरत**।
  ३. गृहे वा पाठशालायां वा सूचना: लोट्लकारे दीयन्ते, तासां सङ्ग्रहं कुरुत।
  यथा– उपविशत, पठत, लिखत इत्यादय:।

सम्भाषापत्रम्

१. वाक्यानि पूरयत।

(वर्धताम्, गायाम, यच्छ, आरोहाव, पठतु, तरत, खनतम्, रमस्व, लभेताम्)

१. अम्ब, भोजनं ______।
२. सः पाठं ______।
३. वयं गीतं______।
४. यूयं जले______।
५. आवाम् आम्रवृक्षं ______।
६. युवां भूमिं ______।
७. युष्माकं सुखं______।
८. छात्रौ यशः______।
९. त्वं स्वाध्याये______।

२. भवान्/भवती-स्थाने त्वं योजयित्वा वाक्यानि लिखत।

१. भवान् अत्र उपविशतु।
२. भवती बन्धनं मुञ्चताम्।
३. भवती प्रार्थयताम्।
४. भवान् शीघ्रं पृच्छतु।
५. भवन्तः भद्राणि पश्यन्तु।
६. भवत्यः पाकं पचन्तु।

पठत-बोधत — तत् त्वम् असि।

उद्दालकः श्वेतकेतोः पिता। श्वेतकेतुः उद्दालकस्य पुत्रः। एकदा पिता उद्दालकः पुत्रं श्वेतकेतुम् अपृच्छत्- "सौम्य, अपि तत् जानासि यस्य ज्ञानेन सर्वं ज्ञातं भवति ?"

पुत्रः - न जानामि, पितः। कृपया कथयतु।

पिता - जलपूर्णं पात्रं मुष्टिमितं लवणं च आनय। (पुत्रः तथा करोति।)

पिता - जलं लवणं च मिश्रय।

पुत्रः - मिश्रितं पितः।

पिता - अधुना जलात् लवणं पृथक्कुरु।

पुत्रः - तत् कर्तुं न शक्नोमि पितः।

पिता - अस्तु। उपरिभागस्थं जलं नलिकया आस्वादय। तत् कथम् अस्ति ?

पुत्रः - लवणमयम् अस्ति, तात।

पिता - मध्यभागस्थं जलं नलिकया आस्वादय। तत् कथम् अस्ति ?

पुत्रः - तद् अपि लवणम् अस्ति।

पिता - जलं बहिः क्षिप्त्वा आगच्छ।

पुत्रः - क्षिपामि तात।(जलं क्षिप्त्वा आगच्छति)

पिता - जले लवणं सर्वत्र व्याप्तं खलु ?

पुत्रः - आम्, तात।

पिता - तथैव ब्रह्म जगतः कारणम् अतः सर्वत्र व्याप्तम्। यथा त्वं जले व्याप्तं लवणं द्रष्टुं न शक्नोषि तथैव त्वं सर्वत्र व्याप्तं ब्रह्म द्रष्टुं न पारयसि। किन्तु तत् सर्वत्र अस्ति। तदेव ज्ञातव्यम्।

कृतिः - गद्यांशतः लोट्रूपाणि चिनुत।

(श्वेताश्वतर-उपनिषदः अयं संवादः।)

गायत-नन्दत

विमानयानं रचयाम।

राघव ! माधव ! सीते ! ललिते !
विमानयानं **रचयाम**।
नीले गगने विपुले विमले
वायुविहारं **करवाम**।।१।।

उन्नतवृक्षं तुङ्गं भवनम्।
क्रान्त्वाकाशं खलु **याम**।
कृत्वा हिमवन्तं सोपानं
चन्दिरलोकं **प्रविशाम**।।२।।

शुक्रश्चन्द्रः सूर्यो गुरुरिति
ग्रहान् हि सर्वान् **गणयाम**।
विविधाः सुन्दरताराश्चित्वा
मौक्तिकहारं **रचयाम**।।३।।

अम्बुदमालाम् अम्बरभूषाम्
आदायैव हि **प्रतियाम**।
दुःखित-पीडित-कृषिकजनानां
गणेषु हर्षं **जनयाम**।।४।।

-डॉ. विश्वासः, बेंगलुरू।

लेखनकौशलम्–१

निबन्धं पूरयत।

१) **कालिदासः –** _______ 'कालिदासः' शिरोमणिः इव _______ । तस्य _______ साहित्ये सप्ततारका इव प्रकाशन्ते। तेन कुमारसम्भवम्, रघुवंशम् इति _______ महाकाव्ये रचिते। _______ मालविकाग्निमित्रं विक्रमोर्वशीयं तथा अभिज्ञानशाकुन्तलमिति नाटकानि लिखितवान्। तस्य मेघदूतं नाम काव्यं _______ भाषासु अनूदितम्। _______ सह तस्य नैकाः _______ प्रसिद्धाः।

(**मञ्जूषा** – संस्कृतकविषु, कथाः, सः, सप्तकृतयः, विविधासु, द्वे, राजते, भोजराजेन)

२) **गणेशोत्सवः –** भाद्रपदमासस्य चतुर्थे _______ गणेशोत्सवः _______। तदा नैकेषु गृहेषु _______ स्थापना भवति। एषः उत्सवः कुत्रचित् सार्धैकदिनात्मकः, कुत्रचित् पञ्च वा सप्त वा दश दिनात्मकः। अनन्तरं मूर्तेः विसर्जनं _______ क्रियते। लोकमान्य-तिलक-महोदयेन सार्वजनिक-गणेशोत्सवः आरब्धः। भक्ताः दुर्वाङ्कुरैः, पुष्पैः, मिष्टैः _______ च गणेशं _______।

(**मञ्जूषा** – जलाशये, दिने, मोदकैः, आरभते, गणेशमूर्तेः, पूजयन्ति)

संवादं पूरयत।

१) माता – अयि कैलास, शीघ्रम् _______।
कैलासः – अम्ब ! अद्य विरामदिनः खलु ! _______ प्रियदिनः। त्वरा मास्तु।
माता – सत्वरं दन्तधावनं _______ स्नानादिकं समापय। अद्य बहिर्गन्तव्यं खलु।
कैलासः – _______, किमर्थं बहिः ? मास्तु भोः।
माता – कैलास, अपि विस्मृतम् ? अद्य _______ जन्मदिनम्। तत्रैव गन्तव्यम्। अतः अविलम्बं स्नात्वा, नवयुतकं धृत्वा सज्जः भव।
कैलासः – भोः ! सत्यमेव ! विस्मृतं मया। सत्वरं _______ करोमि। मातः, उपहाररूपेण किं _______ ?
माता – अनन्तरं चिन्तयावः। त्वरस्व इदानीम्।
(**मञ्जूषा** – नयाव, मातः, उत्तिष्ठ, पितृव्यस्य, कृत्वा, मम, सिद्धतां)

२) शुभम् – नमस्ते श्रीमन् ! अहं नागपूरनगरं गन्तुम् इच्छामि। _______ चिटिकां देहि।
चिटिकाविक्रेता – केन _______ गन्तुम् इच्छसि ?
शुभम् – 'पुणे-नागपूर-गरीबरथ' रेलयानेन _______ इच्छामि।
चिटिकाविक्रेता – एषा _______। त्रिंशत् _______ देहि।
शुभम् – गृह्यताम्। श्रीमन्, एतस्य रेलयानस्य _______ कः अस्ति ?
चिटिकाविक्रेता – एतत् रेलयानम् _______ षड्वादने _______ नागपूरनगरं _______।
शुभम् – _______।
(**मञ्जूषा** – पुणेनगरात्, धन्यवादः, रूप्यकाणि, समयः, गच्छति, गन्तुम्, रेलयानेन, कृपया, चिटिका, प्रातः)

मञ्जूषात: योग्यशब्दान् योजयित्वा चित्रवर्णनं पूरयत।

१) **रक्षाबन्धनम्-** ______ चित्रमिदम्। भ्राता आसने उपविष्ट:। तस्य समीपे ______ वर्तते। भगिनी रक्षासूत्रं हस्ते गृहीत्वा तिष्ठति। सा तत् सूत्रं ______ हस्ते ______ सिद्धा। माता ______ पश्यति। ______ दीपस्थालिका स्थापिता। पृष्ठत: भित्तिकाचित्रं सुखासन्दम् अपि दृश्येते। ______ परित: ______ आलिखिता अस्ति।

(उपहार:, रक्षाबन्धनस्य, बद्धुं, रङ्गवल्ली, आनन्देन, आसनम्, भ्रातु:, पीठे)

२) **बसस्थानकम् -** ______ एतत् चित्रम्। बसस्थानके यात्रिका: बसयानं प्रतीक्षन्ते। तत्र द्वे महिले, एका बालिका, एक: पुरुष: च ______। विक्रेता ______ विक्रीणीते। बालिका ______ पश्यति। पार्श्वे ______ सन्ति। मार्गे त्रिचक्रिका द्विचक्रिका च ______ । एकस्या: ______ समीपे एकम् अपत्यं विद्यते। माता अपत्याय विमानं ______ ।

(वृक्षा:, तिष्ठन्ति, दर्शयति, विक्रेतारं, कर्कटी:, महिलाया:, धावत:, बसस्थानकस्य)

स्वराणां सृष्टि:।

पठत अवगच्छत !

पङ्क्तिद्वयं पठत।

१. **नास्ति** विद्यासमो बन्धु:। नास्ति = न + अस्ति। (अ + अ = आ)

२. **नरस्याभरणं** रूपम्। नरस्याभरणं = नरस्य + आभरणम् (अ + आ = आ)

१. सवर्णदीर्घसन्धि:।

अ) अ/आ + अ/आ = आ

१. नव + अपि = नवापि।

२. ____ + अत्र = तथात्र।

३. लेखनस्य + ____ = लेखनस्याशय:।

आ) इ/ई + इ/ ई = ई

१. पठति + इति = पठतीति।

२. ____ + इव = नदीव।

३. परि + ____ = परीक्षा।

इ) उ/ऊ + उ/ऊ = ऊ

१. गुरु + उपदेश: = गुरूपदेश:।

२. ____ + उत्साह: = वधूत्साह:।

३. ____ + ऊर्जा = भानूर्जा।

ई) ऋ/ॠ + ऋ/ॠ = ॠ

१. मातृ +ऋणम् = मातॄणम्।

२. पितृ + ____ = पितॄतम्।

३. भ्रातृ + ____ = भ्रातॄषभ:।

भाषासूत्रम् – १

(अ) नामानि।

स्वरान्तशब्दानां भेदाः –

	पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
अकारान्तः	देव	–	वन
आकारान्तः	–	माला	–
इकारान्तः	कवि	मति	वारि
ईकारान्तः	–	नदी	–
उकारान्तः	भानु	धेनु	मधु
ऊकारान्तः	–	वधू	–
ऋकारान्तः	अ) पितृ आ) कर्तृ	अ) मातृ आ) स्वसृ	–

चित्रम् →				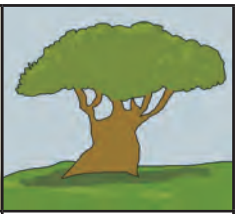
अकारान्तः शब्दः	**देवः**	**सूर्यः**	**वातः**	**वृक्षः**
समानार्थकः उकारान्तः शब्दः	**प्रभुः**	**भानुः, सहस्रांशुः**	**वायुः**	**तरुः**

चित्रम् →		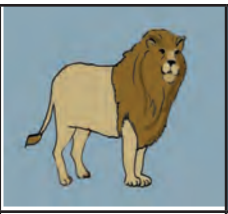		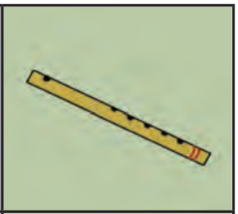
अकारान्तः/ईकारान्तः शब्दः	**शिक्षकः**	**सत्त्वः**	**चन्द्रः**	**वंशी**
समानार्थकः उकारान्तः शब्दः	**गुरुः**	**पशुः**	**इन्दुः, हिमांशुः**	**वेणुः**

पठत भेदम् अवगच्छत च।

सूर्यः नाम तेजोगोलः। **सूर्यस्य** वर्णनं ऋग्वेदे वर्तते। **सूर्यात्** सर्वे प्रकाशं लभन्ते। **सूर्यं** परितः सर्वे ग्रहाः भ्रमन्ति। **सूर्येण** ग्रहमण्डलं शोभते। **सूर्ये** अतीव ऊर्जा वर्तते। **सूर्यः** अस्माकं देवता। **सूर्याय** नमः। **हे सूर्य**, रक्ष माम्।

भानुः नाम तेजोगोलः। **भानोः** वर्णनं ऋग्वेदे वर्तते। **भानोः** सर्वे प्रकाशं लभन्ते। **भानुं** परितः सर्वे ग्रहाः भ्रमन्ति। **भानुना** ग्रहमण्डलं शोभते। **भानौ** अतीव ऊर्जा वर्तते। **भानुः** अस्माकं देवता। **भानवे** नमः। **हे भानो**, रक्ष माम्।

भानु (सूर्य:)– 'उ'कारान्तं पुंलिङ्गं नाम **उकारान्तनामानि।** धेनु (गौ:) 'उ'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
भानु:	भानू	भानव:	प्रथमा	धेनु:	धेनू	धेनव:
भानुम्	भानू	भानून्	द्वितीया	धेनुम्	धेनू	धेनू:
भानुना	भानुभ्याम्	भानुभि:	तृतीया	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभि:
भानवे	भानुभ्याम्	भानुभ्य:	चतुर्थी	धेनवे/धेन्वै	धेनुभ्याम्	धेनुभ्य:
भानो:	भानुभ्याम्	भानुभ्य:	पञ्चमी	धेनो:/धेन्वा:	धेनुभ्याम्	धेनुभ्य:
भानो:	भान्वो:	भानूनाम्	षष्ठी	धेनो:/धेन्वा:	धेन्वो:	धेनूनाम्
भानौ	भान्वो:	भानुषु	सप्तमी	धेनौ/धेन्वाम्	धेन्वो:	धेनुषु
हे भानो	हे भानू	हे भानव:	सम्बोधनम्	हे धेनो	हे धेनू	हे धेनव:
भानुवत् अन्ये शब्दा: – मनु, अणु, विष्णु, साधु, इन्दु, पशु, वारु, प्रभु, गुरु इत्यादय:।				धेनुवत् अन्ये शब्दा: – तनु, चञ्चु, रज्जु, हनु इत्यादय:।		

मधु 'उ'कारान्तं नपुंसकलिङ्गं नाम

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:
मधु	मधुनी	मधूनि	प्रथमा
मधु	मधुनी	मधूनि	द्वितीया
मधुना	मधुभ्याम्	मधुभि:	तृतीया
मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्य:	चतुर्थी
मधुन:	मधुभ्याम्	मधुभ्य:	पञ्चमी
मधुन:	मधुनो:	मधूनाम्	षष्ठी
मधुनि	मधुनो:	मधुषु	सप्तमी
हे मधो, मधु	हे मधुनी	हे मधूनि	सम्बोधनम्
मधुवत् अन्ये शब्दा:– वस्तु, अम्बु, जानु, दारु इत्यादय:। **उकारान्त–विशेषणानि।** दयालु, कृपालु, स्नेहालु, प्रेमालु।			

इच्छार्थक–उकारान्त–विशेषणानि।
यथा–ज्ञातुम् इच्छा जिज्ञासा।
जिज्ञासा यस्य अस्ति स: जिज्ञासु:।
एवं – पातुम् इच्छा (पिपासा) यस्य अस्ति स:/सा **पिपासु:**, भोक्तुम् इच्छा (बुभुक्षा) यस्य अस्ति स:/सा **बुभुक्षु:**, विजेतुम् इच्छा (विजिगीषा) यस्य अस्ति स:/सा **विजिगीषु:**। कर्तुम् इच्छा (चिकीर्षा) यस्य अस्ति स:/सा **चिकीर्षु:**।

जिज्ञासापत्रम्

१. योग्यरूपं योजयत।

१. महादेव: ________ पति:। (पशु)
२. हे________, रक्ष माम्। (प्रभु)
३. सर्वे ________ ज्ञानं पूजयन्ति। (जिज्ञासु)
४. तस्मै ________ नम:। (गुरु)
५. नारद: ________ शरणं गच्छति। (विष्णु)
६. कृषीवलस्य समीपे पञ्च ________ सन्ति। (धेनु)
७. मयूरस्य ________ दीर्घा। (चञ्चु)
९. ________ रस: मधुर:। (इक्षु)
८. हिमालयस्य ________ हिमाच्छादितानि। (सानु)
१०. ________ पूर्णे नेत्रे। (अश्रु)

२. चतुर्थं पदं लिखत।

१) शम्भु – शम्भुना :: शिशु – ________।
२) धेनु – धेन्वा :: रज्जु – ________।
३) अम्बु – अम्बूनि :: वस्तु – ________।
४) हनु – हनू: :: तनु – ________।

३ तालिकां पूरयत।

नामरूपम्	प्रातिपदिकम्	अन्त:	लिङ्गम्	विभक्ति:	वचनम्
१. पश्वो:					
२. साधौ					
३. जिज्ञासुभि:					
४. तरूणाम्					
५. दारूणि					

ऋकारान्तनामानि।

अ) सम्बन्धवाचकानि		आ) धातुत: निर्मितानि	
पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	कर्तृ नेतृ हर्तृ श्रोतृ योद्धृ	दातृ वक्तृ विधातृ अभिनेतृ बोद्धृ
पितृ (जनक:) भ्रातृ (सहोदर:) देवृ (पत्यु: भ्राता) जामातृ (कन्याया: पति:)	मातृ (जननी) दुहितृ (कन्या) यातृ (देवु: पत्नी) ननान्दृ (पत्यु: भगिनी)		
• नृ (मनुष्य:)		• सवितृ (पुं)(सूर्य:), स्वसृ (स्त्री.)(भगिनी), नप्तृ (पुं.) (पौत्र:/दौहित्र:)	

'अ' प्रकार: – पितृ 'ऋ'कारान्तं पुंलिङ्गं नाम **मातृ 'ऋ'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पिता	पितरौ	पितर:	प्रथमा	माता	मातरौ	मातर:
पितरम्	पितरौ	पितॄन्	द्वितीया	मातरम्	मातरौ	**मातॄ:**
पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभि:	तृतीया	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभि:
पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्य:	चतुर्थी	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्य:
पितु:	पितृभ्याम्	पितृभ्य:	पञ्चमी	मातु:	मातृभ्याम्	मातृभ्य:
पितु:	पित्रो:	पितॄणाम्	षष्ठी	मातु:	मात्रो:	मातॄणाम्
पितरि	पित्रो:	पितृषु	सप्तमी	मातरि	मात्रो:	मातृषु
हे पितर्,पित:	हे पितरौ	हे पितर:	सम्बोधनम्	हे मातर्,मात:	हे मातरौ	हे मातर:

'आ' प्रकार: (धातुत: निर्मितानि)

धातु:	नाम	अर्थ:	पुं. प्रथमा ए. व.	स्त्री. प्रथमा ए. व.
१. कृ	कर्तृ	य: करोति।	कर्ता	कर्त्री
२. हृ	हर्तृ	य: हरति।	हर्ता	हर्त्री
३.नी-नय्	नेतृ	य: नयति।	नेता	नेत्री
४. रक्ष्	रक्षितृ	य: रक्षति।	रक्षिता	रक्षित्री
५. श्रु	श्रोतृ	य: शृणोति।	श्रोता	श्रोत्री

कर्तृ 'ऋ'कारान्तं पुंलिङ्गं नाम

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
कर्ता	कर्तारौ	कर्तारः	प्रथमा
कर्तारम्	कर्तारौ	कर्तॄन्	द्वितीया
हे कर्तः, हे कर्तर्	हे कर्तारौ	हे कर्तारः	सम्बोधनम्

तृतीयातः सप्तमीपर्यन्तं शब्दरूपाणि पितृवत् भवन्ति। एवम् एव 'आ'प्रकारकाणां शब्दानां रूपाणि भवन्ति। 'आ' प्रकारकाणां स्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपाणि नदीवत् भवन्ति। यथा –

कर्त्री 'ई'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
कर्त्री	कर्त्र्यौ	कर्त्र्यः	प्रथमा
कर्त्रीम्	कर्त्र्यौ	कर्त्रीः	द्वितीया
हे कर्त्रि	हे कर्त्र्यौ	हे कर्त्र्यः	सम्बोधनम्

१. निबन्धं पूरयत। – गणेशस्य कुटुम्बम्।

१) शङ्करः गणेशस्य ------। (पितृ)
२) पार्वती गणेशस्य -------। (मातृ)
३) कार्तिकेयः गणेशस्य ------। (भ्रातृ)
४) -----(मातृ) पार्वत्याः आदेशम् एतौ -----पालयतः। (भ्रातृ)
५) मातामहस्य हिमालयस्य एतौ आदर्शौ ------। (नप्तृ)

(आ) सर्वनामानि।

प्रथमपुरुषवाचकानि	तद्, यद्, एतद्, इदम्, भवत्
मध्यमपुरुषवाचकम्	युष्मद्
उत्तमपुरुषवाचकम्	अस्मद्
प्रश्नार्थकम्	किम्

'इदम्' सर्वनाम पुंलिङ्गम् | **'इदम्' सर्वनाम स्त्रीलिङ्गम्**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
अयम्	इमौ	इमे	प्रथमा	इयम्	इमे	इमाः
इमम्/एनम्	इमौ/एनौ	इमान्/एनान्	द्वितीया	इमाम्/एनाम्	इमे/एने	इमाः/एनाः
अनेन/एनेन	आभ्याम्	एभिः	तृतीया	अनया/एनया	आभ्याम्	आभिः
अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः	चतुर्थी	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः	पञ्चमी	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
अस्य	अनयोः/एनयोः	एषाम्	षष्ठी	अस्याः	अनयोः/एनयोः	आसाम्
अस्मिन्	अनयोः/एनयोः	एषु	सप्तमी	अस्याम्	अनयोः/एनयोः	आसु

'इदम्' सर्वनाम नपुंसकलिङ्गम् –

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:
इदम्	इमे	इमानि	प्रथमा
इदम्/एनत्	इमे/एने	इमानि/एनानि	द्वितीया

(तृतीयात: सप्तमीपर्यन्तानि रूपाणि पुंलिङ्गसदृशानि।)

भवत् आदरार्थकं सर्वनाम।

भवत् – पुंलिङ्गम् | भवत् – स्त्रीलिङ्गम्(भवती)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
भवान्	भवन्तौ	भवन्त:	प्रथमा	भवती	भवत्यौ	भवत्य:
भवन्तम्	भवन्तौ	भवत:	द्वितीया	भवतीम्	भवत्यौ	भवती:
भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भि:	तृतीया	भवत्या	भवतीभ्याम्	भवतीभि:
भवते	भवद्भ्याम्	भवद्भ्य:	चतुर्थी	भवत्यै	भवतीभ्याम्	भवतीभ्य:
भवत:	भवद्भ्याम्	भवद्भ्य:	पञ्चमी	भवत्या:	भवतीभ्याम्	भवतीभ्य:
भवत:	भवतो:	भवताम्	षष्ठी	भवत्या:	भवत्यो:	भवतीनाम्
भवति	भवतो:	भवत्सु	सप्तमी	भवत्याम्	भवत्यो:	भवतीषु
हे भवन्	हे भवन्तौ	हे भवन्त:	सम्बोधनम्	हे भवति	हे भवत्यौ	हे भवत्य:

* केवलं प्रथमपुरुषस्य क्रियापदेन सह उपयुज्यते किन्तु मध्यमपुरुषस्य दर्शकम्। यथा –

कर्तृपदम्	लट्लकार:	लङ्लकार:	लोट्लकार:	विधिलिङ्लकार:
भवान्/भवती	गच्छति	अगच्छत्	गच्छतु	गच्छेत्
त्वम्	गच्छसि	अगच्छ:	गच्छ	गच्छे:

उपपदविभक्तय: (अव्ययानि)।

कानिचन अव्ययानि विशिष्ट-विभक्तिरूपम् अपेक्षन्ते। तानि अध: निर्दिष्टानि।

१. अभित: = (द्वितीया) **भानुम्** अभित: ग्रहा: भ्रमन्ति।
२. परित: = (द्वितीया) **मातरं** परित: गणेश: प्रदक्षिणां करोति।
३. उभयत: = (द्वितीया) **नदीम्** उभयत: क्षेत्राणि विद्यन्ते।
४. प्रति = (द्वितीया) सायङ्काले वत्स: **धेनुं** प्रति वेगेन गच्छति।
५. विना = (द्वितीया/तृतीया/पञ्चमी) **चन्द्रमसम्/चन्द्रमसा/चन्दमस:** विना निशा न शोभते।
६. सह = (तृतीया) **पित्रा** सह अनिकेत: आपणं गच्छति।
७. अलम् = (तृतीया) अलं **निद्रया**। अलं **भीत्या**। अलं **वार्तालापेन**।
८. नम: = (चतुर्थी) **गणपतये** नम:। **गुरवे** नम:। **मरुते** नम:। **महालक्ष्म्यै** नम:।
९. बहि: = (पञ्चमी) **गृहात्** बहि: माता आगता।
१०. कृते = (षष्ठी) **स्वसु:** कृते बन्धु: उपहारम् आनयति।
११. समीपे = (षष्ठी) **नगरस्य** समीपे उद्यानं वर्तते।

(इ) धातुसाधितानि अव्ययानि।

धातुसाधिताः नाम धातुमूलकाः शब्दाः।

क्रियापदम्	नाम	विशेषणम्	अव्ययम्
पठ् - पठति	पठनम्, पाठः	पठित	पठित्वा
पूज् - पूजयति	पूजनम्, पूजा	पूजित	सम्पूज्य
रम् - रमते	रमा , रमणम्	रत	रत्वा
वृत् - वर्तते	वर्तनम्, वृत्तिः	वृत्त	वर्तितुम्

अव्ययम्।

व्ययः नाम परिवर्तनम्। यस्मिन् शब्दे परिवर्तनं न भवति, नाम यः शब्दः त्रिषु लिङ्गेषु, त्रिषु वचनेषु अपि च सर्वासु विभक्तिषु समानः एव भवति, सः शब्दः 'अव्ययम्' इति उच्यते। यथा-

१. बालिका देवं **नत्वा** पठति। २. गणेशं **नत्वा** त्वं गच्छसि। ३. आचार्यं **नत्वा** छात्राः वर्गं प्रविशन्ति।

अत्र कर्तृपदानुसारं क्रियापदं परिवर्तते। परं 'नत्वा' इत्यस्मिन् रूपे परिवर्तनं न भवति। अतः तद् अव्ययम्।

धातुसाधितानि अव्ययानि

- **पूर्वकालवाचकद्वयम्**
  - **त्वान्तम्** (त्वा + अन्तम्) — मूलधातुः + क्त्वा (त्वा)
  - **ल्यबन्तम्** (ल्यप् + अन्तम्) — उपसर्गः + मूलधातुः + ल्यप् (य)
- **हेत्वर्थकम्**
  - **तुमन्तम्** (तुम्+अन्तम्) — मूलधातुः + तुमुन् (तुम्)

पूर्वकालवाचक-अव्यय-द्वयम्।

- **त्वान्तरचना -**

१) रामः शालां गच्छति। रामः वर्गं प्रविशति।

अत्र एकः एव कर्ता। (रामः), क्रियाद्वयम् (गमनक्रिया, प्रवेशक्रिया)

पूर्वं कृता क्रिया गमनस्य। अतः गच्छति इति क्रियापदं पूर्वकालवाचकम् अस्ति। गम् धातोः अग्रे **त्वा-प्रत्ययम्** उपयुज्य अव्ययरूपं भवति - **गत्वा**।

रामः शालां **गत्वा** वर्गं प्रविशति।

२) मैथिली पुस्तिकायां लिखति। तत्पश्चात् प्रश्नं पृच्छति।

मैथिली पुस्तिकायां **लिखित्वा** प्रश्नं पृच्छति।

- **ल्यबन्तरचना -**

१) नीरजः वर्गं प्रविशति। तदनन्तरम् आसने उपविशति।

नीरजः वर्गं **प्रविश्य** आसने उपविशति।

२) भारती आसने उपविशति पुस्तिकायां लिखति च।

भारती आसने **उपविश्य** पुस्तिकायां लिखति।

> **अवधेयम् -**
> त्वान्त/ल्यबन्तरचनासमये 'अपि' 'तदनन्तरं', 'ततः', 'च', 'अथ', 'अनन्तरं', 'तत्पश्चात्' इत्यादयः शब्दाः निष्कासयितव्याः। द्वितीयवाक्यस्थं कर्तृपदं (नाम सर्वनाम वा) अपि निष्कासयितव्यम्।

हेत्वर्थकम् अव्ययम् ।

हेतु + अर्थकम् = हेत्वर्थकम् । हेतुः नाम उद्दिष्टम् । हेत्वर्थकम् अव्ययं क्रियायाः उद्दिष्टं कथयति ।

१) रामः **पठितुं** शालां गच्छति । रामः किमर्थं शालां गच्छति ? **पठितुम् ।**

२) देवं **पूजयितुं** माता देवालयं गच्छति । माता किमर्थं देवालयं गच्छति ? देवं **पूजयितुम्** ।

३) छात्राः **खेलितुं** क्रीडाङ्गणं गच्छन्ति । छात्राः किमर्थं क्रीडाङ्गणं गच्छन्ति ? **खेलितुम् ।**

पठत स्मरत ।

धातवः	क्त्वा	ल्यप्	तुमुन्	धातवः	क्त्वा	ल्यप्	तुमुन्
दा	दत्त्वा	प्रदाय	दातुम्	वह्	ऊढ्वा	निवह्य	वोढुम्
पा	पीत्वा	निपीय	पातुम्	वस्	उषित्वा	निवस्य	वसितुम्
स्था	स्थित्वा	उत्थाय	स्थातुम्	वद्	उदित्वा	प्रोद्य/अनूद्य	वदितुम्
ज्ञा	ज्ञात्वा	विज्ञाय	ज्ञातुम्	कथ्	कथयित्वा	विकथ्य	कथयितुम्
गै	गीत्वा	प्रगाय	गातुम्	चुर्	चोरयित्वा	अभिचोर्य	चोरयितुम्
ध्यै	ध्यात्वा	अनुध्याय	ध्यातुम्	क्षल्	क्षालयित्वा	प्रक्षाल्य	क्षालयितुम्
जि	जित्वा	विजित्य	जेतुम्	रच्	रचयित्वा	विरचय्य	रचयितुम्
नी	नीत्वा	आनीय	नेतुम्	गण्	गणयित्वा	विगणय्य	गणयितुम्
श्रु	श्रुत्वा	उपश्रुत्य	श्रोतुम्	पूज्	पूजयित्वा	सम्पूज्य	पूजयितुम्
भू	भूत्वा	अनुभूय	भवितुम्	घुष्	घोषयित्वा	सङ्घोष्य	घोषयितम्
कृ	कृत्वा	उपकृत्य	कर्तुम्	नृत्	नर्तित्वा	अभिनृत्य	नर्तितुम्
स्मृ	स्मृत्वा	विस्मृत्य	स्मर्तुम्	क्रन्द्	क्रन्दित्वा	आक्रन्द्य	क्रन्दितुम्
सृ	सृत्वा	अनुसृत्य	सर्तुम्	पठ्	पठित्वा	अनुपठ्य	पठितुम्
दिश्	दिष्ट्वा	आदिश्य	देष्टुम्	लिख्	लिखित्वा	विलेख्य	लिखितुम्
दृश्	दृष्ट्वा	सन्दृश्य	द्रष्टुम्	हस्	हसित्वा	विहस्य	हसितुम्
प्रच्छ्	पृष्ट्वा	आपृच्छ्य	प्रष्टुम्	वन्द्	वन्दित्वा	अनुवन्द्य	वन्दितुम्
स्पृश्	स्पृष्ट्वा	संस्पृश्य	स्प्रष्टुम्	ग्रह्	गृहीत्वा	सङ्गृह्य	ग्रहीतुम्
सिच्	सिक्त्वा	अभिषिच्य	सेक्तुम्	गम्	गत्वा	आगम्य	गन्तुम्
मुच्	मुक्त्वा	विमुच्य	मोक्तुम्	नम्	नत्वा	प्रणम्य	नन्तुम्
वच्	उक्त्वा	प्रवाच्य	वक्तुम्	रम्	रत्वा	आरत्य	रन्तुम्

पङ्क्तिद्वयं पठत अवगच्छत ! **स्वराणां सृष्टिः ।**

१. **मातेव** रक्षति **पितेव** हिते नियुङ्क्ते । मातेव = माता + इव । पितेव = पिता + इव ।

२. क्रियासिद्धिः सत्त्वे वसति महतां **नोपकरणे** । नोपकरणे = न + उपकरणे ।

२. गुणसन्धिः ।

अ) अ/आ + इ/ई = ए	आ) अ/आ + उ/ऊ = ओ	इ) अ/आ + ऋ/ॠ = अर्
१. देव + इन्द्रः = देवेन्द्रः ।	१. गणेश + उत्सवः = गणेशोत्सवः ।	१. देव + ऋषिः = देवर्षिः ।
२. _____ + इव = चन्द्रिकेव ।	२. वृक्षस्य + _____ = वृक्षस्योर्ध्वम् ।	२. महा + _____ = महर्षिः ।

• **एतदपि स्मरणीयम् –** **त्वान्तं/ल्यबन्तम् अव्ययं निष्कासयत।**

१. ईशान: शालां **गत्वा** पठति।

गत्वा → गम् (१प.प.)+ क्त्वा; पठति → लट्लकार: प्र.पु.ए.व.

ईशान: शालां **गच्छति** पठति **च**।

गच्छति → लट्लकार: प्र.पु.ए.व.; पठति → लट्लकार: प्र.पु.ए.व.

२. महेन्द्र: **खेलित्वा** गृहम् आगच्छत्।

खेलित्वा → खेल्(१प.प.)+ क्त्वा; आगच्छत् → लङ्लकार: प्र.पु.ए.व.

महेन्द्र: **अखेलत्** गृहम् आगच्छत् **च**।

अखेलत् → लङ्लकार: प्र.पु.ए.व.; आगच्छत् → लङ्लकार: प्र.पु.ए.व.

३. आरुष: गृहम् **आगम्य** भोजनं करोति।

आगम्य → आ+गम् (१प.प.) +ल्यप्; करोति → लट्लकार: प्र.पु.ए.व.

आरुष: गृहम् **आगच्छति** भोजनं करोति **च**।

आगच्छति → लट्लकार: प्र.पु.ए.व.; करोति → लट्लकार: प्र.पु.ए.व.

४. अहं देवं **प्रणम्य** नृत्यामि।

प्रणम्य → प्र+नम्(१प.प.)+ ल्यप्; नृत्यामि → लट्लकार: उ.पु.ए.व.

अहं देवं **प्रणमामि** नृत्यामि **च**।

प्रणमामि → लट्लकार: उ.पु.ए.व.; नृत्यामि → लट्लकार: उ.पु.ए.व.

जिज्ञासापत्रम्

१. पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-अव्ययानि उपयुज्य वाक्यानि लिखत।

१. स: ________ गच्छति। (खाद्)
२. आदित्य: गुरुम् ________ (अनु + सृ) देशान्तरम् अव्रजत्।
३. ब्रह्मदेव: वाल्मीकिम् ________ (उप + दिश्) अवदत्।
४. भक्त: विष्णुं ________ (स्मृ) तपश्चरणं करोति।
५. बालक: ईश्वरं ________ (ध्यै) अभ्यासं प्रारभते।
६. सिंहं ________ (दृश्) मुकुल: भीत:।
७. नौकाम् ________ (आ + नी) अजय: प्रवासम् आरभत।

२. हेत्वर्थक-अव्ययानि प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत।

१. भार्गव: ________ (स्ना) गङ्गानदीं गच्छति।
२. गर्दभ: ________ (गै) आरभत रात्रौ।
३. धनं ________ (लभ्) सोमदत्त: महानगरम् असरत्।
४. प्रश्नं ________ (प्रच्छ्) स: धैर्येण अग्रे आगच्छत्।

३. त्वान्तं/ल्यबन्तम् अव्ययं निष्कासयत।

१. दीपेश: गीतं स्मृत्वा गायति।
२. सुवर्णा प्रात: उत्थाय ग्रामम् अगच्छत्।
३. छात्रा: उत्तरं लिखित्वा स्मरन्ति।
४. राधा दुग्धं पीत्वा फलं खादतु।
५. कवि: काव्यं विरचय्य गायेत्।

(ई) लोट्लकार: ।

१) राम: पाठं पठति। (लट्लकार:) (वर्तमानकाल:)   २) राम: पाठम् अपठत्। (लङ्लकार:) (प्रथमभूतकाल:) वाक्यद्वये कालस्य बोध: भवति। अधुना एतानि उदाहरणानि पठत।

१. प्रतीक, त्वम् उत्तिष्ठ। (आदेश:) २. काले वर्षतु पर्जन्य:। (अपेक्षा) ३. सर्वे सुखिन: भवन्तु। (शुभाशंसा) ४. अपि अहं वर्गं प्रविशानि ? (अनुमति:)

एतानि सर्वाणि वाक्यानि कालं न बोधयन्ति। परम् आदेश:, इच्छा, शुभाशंसनम्, अनुमति: इत्यादीन् भावान् कथयन्ति। अत: तानि 'अर्थ' इति प्रकारेषु गण्यन्ते। अर्थद्वयम् – आज्ञार्थ: (लोट्लकार:), विध्यर्थ: (लिङ्लकार:)।

परस्मैपदम्   **लोट्प्रत्यया:। (आज्ञार्थप्रत्यया:)**   आत्मनेपदम्

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
तु	ताम्	अन्तु	प्रथम:	ताम्	इताम्	अन्ताम्
–	तम्	त	मध्यम:	स्व	इथाम्	ध्वम्
आनि	आव	आम	उत्तम:	ऐ	आवहै	आमहै

मध्यमपुरुष-एकवचनस्य प्रत्यय: 'हि' अस्ति। किन्तु गणानां प्रथमविभागे (१, ४, ६, १०) तस्य लोप: भवति।

पठ् (१ प. प.)   रम् (१ आ. प.)

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
पठतु	पठताम्	पठन्तु	प्रथम:	रमताम्	रमेताम्	रमन्ताम्
पठ	पठतम्	पठत	मध्यम:	रमस्व	रमेथाम्	रमध्वम्
पठानि	पठाव	पठाम	उत्तम:	रमै	रमावहै	रमामहै

नृत् (४ प. प.)   मन् (४ आ. प.)

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
नृत्यतु	नृत्यताम्	नृत्यन्तु	प्रथम:	मन्यताम्	मन्येताम्	मन्यन्ताम्
नृत्य	नृत्यतम्	नृत्यत	मध्यम:	मन्यस्व	मन्येथाम्	मन्यध्वम्
नृत्यानि	नृत्याव	नृत्याम	उत्तम:	मन्यै	मन्यावहै	मन्यामहै

लिख् (६ प. प.)   दिश् (६ आ. प.)

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
लिखतु	लिखताम्	लिखन्तु	प्रथम:	दिशताम्	दिशेताम्	दिशन्ताम्
लिख	लिखतम्	लिखत	मध्यम:	दिशस्व	दिशेथाम्	दिशध्वम्
लिखानि	लिखाव	लिखाम	उत्तम:	दिशै	दिशावहै	दिशामहै

पूज् (१० प.प.)   मन्त्र् (१० आ. प.)

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
पूजयतु	पूजयताम्	पूजयन्तु	प्रथम:	मन्त्रयताम्	मन्त्रयेताम्	मन्त्रयन्ताम्
पूजय	पूजयतम्	पूजयत	मध्यम:	मन्त्रयस्व	मन्त्रयेथाम्	मन्त्रयध्वम्
पूजयानि	पूजयाव	पूजयाम	उत्तम:	मन्त्रयै	मन्त्रयावहै	मन्त्रयामहै

जिज्ञासापत्रम्

१. तालिकां पूरयत।

क्रियापदम्	मूलधातुः	गणः, पदम्	लकारः	पुरुषः	वचनम्
१. क्षमस्व	--	--	लोट्	--	--
२. लभताम्	--	१ आ.प.	--	--	--
३. नृत्यन्तु	--	--	--	--	बहुवचनम्
४. रचय	रच्	--	--	--	--
५. उत्तरत	उत् + तॄ-तर्	--	--	--	--
६. लिखत	--	६ प.प.	--	--	--
७. गायाम	--	--	लोट्	--	--
८. भवन्तु	--	--	--	प्रथमपुरुषः	--

२. आज्ञार्थ-रूपाणि चिनुत लिखत च।

१) हे राधिके, फलानि गणय।

२) अम्ब, अपि आपणात् शाकानि आनयानि ?

३) आचार्ये, अपि वयं क्रीडाङ्गणे क्रीडाम ?

४) यूयं राष्ट्रध्वजं सर्वदा वन्दध्वम्।

५) छात्रौ प्रार्थनां स्मरताम्।

पठत अवगच्छत ! **स्वराणां सृष्टिः।**

पङ्क्तिद्वयं पठत।

१. सेवा न किञ्चिदस्तीति भिक्षा **नैव** च **नैव** च। नैव = न + एव

२. **रथस्यैकं** चक्रं भुजगयमिताः सप्त तुरगाः। रथस्यैकम् - रथस्य + एकम्।

३) वृद्धिसन्धिः।

अ) अ/आ + ए/ऐ = ऐ

१. न + एतद् = नैतद्।

२. मम + ______ = ममैश्वर्यम्।

आ) अ/आ + ओ/औ = औ

१. मम + ओजः = ममौजः।

२. तव + ______ = तवौदार्यम्।

पङ्क्तिद्वयं पठत।

१. योगक्षेमं **वहाम्यहम्**। वहाम्यहम् = वहामि + अहम्।

२. **अस्त्युत्तरस्यां** दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः। अस्त्युत्तरस्यां = अस्ति + उत्तरस्याम्।

४. यण्सन्धिः।

अ) इ/ई + विजातीयः स्वरः = य्।

१. इति + अपि = इत्यपि।

२. करोमि + ______ = करोम्यहम्।

आ) उ/ऊ + विजातीयः स्वरः = व्।

१. खलु + एतत् = खल्वेतत्।

२. मनु + ______ = मन्वन्तरम्।

इ) ऋ/ॠ + विजातीयः स्वरः = र्।

१. पितृ + आज्ञा = पित्राज्ञा।

२. मातृ + ______ = मात्रिच्छा।

पञ्चोन-द्विवादनम्

दशोन-त्रिवादनम्

पञ्चाधिक-पञ्चवादनम्

दशाधिक-षड्वादनम्

विंशति-अधिक-अष्टवादनम्

पञ्चविंशति-अधिक-नववादनम्

पञ्चत्रिंशत्-अधिक-दशवादनम्

चत्वारिंशत्-अधिक-एकादशवादनम्

उदाहरणानुसारं घटिकायन्त्रे समयनिर्देशनं कुरुत।

१) छात्रः प्रातःकाले पञ्चाधिकषड्वादने उत्तिष्ठति।

२) छात्रः दशोनदशवादने पाठशालां गच्छति।

३) विंशत्यधिक-पञ्चवादने छात्रः क्रीडाङ्गणे खेलति।

४) दशोनसप्तवादने छात्रः सायंप्रार्थनां करोति।

समयम् अक्षरैः लिखत पठत च।

१) अर्चकः देवालयं (४.५०) वादने गच्छति।

२) अध्यापकः कक्षां (११.०५) वादने प्रविशति।

३) सायङ्काले (६.२०) वादने सूर्यास्तः भवति।

४) वयं सर्वे रात्रौ (८.४०) वादने भोजनं कुर्मः।

५) दूरदर्शने शनिवासरे सायङ्काले (७.००) वादने संस्कृतवार्तावली-कार्यक्रमस्य प्रसारणं भवति।

६) वयम् आकाशवाण्यां प्रतिदिनं प्रातः (६.५५) वादने संस्कृतवार्ताः श्रोतुं शक्नुमः।

।।श्रीः।।

अस्माकं विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवस्य कार्यक्रमपत्रिका।

७.३० - छात्राणाम् आगमनम्।
७.४५ - सभागृहे मेलनम्।
८.१० - अतिथीनाम् आगमनम्।
८.१५ - दीपप्रज्वालनं शारदापूजनं च।
८.३० - अतिथीनां स्वागतम्।
८.४५ - सांस्कृतिककार्यक्रमाः।
९.४५ - अतिथीनां भाषणम्।
१०.१० - प्रधानाचार्यस्य उपदेशः।
१०.३० - पारितोषिकवितरणम्।
१२.०५ - कार्यक्रमसमाप्तिः।

रम्यसंस्कृतम्। किं कुर्यात्? किं भवेत्?

जनाः आर्द्रं शुष्कं च
अवकरं पृथक् क्षिपेयुः।

त्वं भ्रमणध्वनिना
अधिकसमयं न क्रीडेः।

अद्य आरभ्य वयम्
आदिनं पठेम।

श्वः अहं पुस्तकम् आनयेयम्।

एतं तालं युवां पुनःपुनः वादयेतम्।

आवां फलके सुभाषितं लिखेव।

पञ्चदशवाक्यानि पठत।

१. सः/भवान् पठेत्/रमेत। २. तौ/भवन्तौ पठेताम्/रमेयाताम्। ३. ते/भवन्तः पठेयुः/रमेरन्।
४. सा/भवती पठेत्/रमेत। ५. ते/भवत्यौ पठेताम्/रमेयाताम्। ६. ताः/भवत्यः पठेयुः/रमेरन्।
७. तत् पठेत्/रमेत। ८. ते पठेताम्/रमेयाताम्। ९. तानि पठेयुः/रमेरन्।
१०. त्वं पठेः/रमेथाः। ११. युवां पठेतम्/रमेयाथाम्। १२. यूयं पठेत/रमेध्वम्।
१३. अहं पठेयम्/रमेय। १४. आवां पठेव/रमेवहि। १५. वयं पठेम/रमेमहि।

पठत अवगच्छत ! **स्वराणां सृष्टिः।**

पङ्क्तिद्वयं पठत।

१. **द्वाविमौ** पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। द्वाविमौ = द्वौ + इमौ।

२. **मातापितराविह** मम न स्तः, एकाकी खलु खिन्नोऽहम्। मातापितराविह - मातापितरौ + इह।

५. अयादिसन्धिः।

अ) ए/ऐ + कोऽपि स्वरः = अय्/आय्

१. समीपे + एव = समीपयेव / समीप एव।
२. कृते + ______= कृतयायाहि / कृत आयाहि।
३. ______ + अपि = मत्यायपि / मत्या अपि।
४. तस्मै + ______ = तस्मायपि / तस्मा अपि।

आ) ओ/औ + कोऽपि स्वरः = अव्/आव्

१. द्वौ + एव = द्वावेव।
२. तौ + ______ = तावपि।
३. ______+ अपि = उभावपि।
४. ______+ आस्ताम् = सुहृदावास्ताम्।